

УДК 159.95

Матласевич О. В.,*Національний університет “Острозька академія”, м. Острог, Україна*

ПСИХОЛОГО-ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ХРИСТИЯНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ ІНОКЕНТІЯ ГІЗЕЛЯ

Відповідальність є однією із важливих якостей особистості, яка не тільки проявляється у конкретній діяльності, але й слугує внутрішньою умовою організації життя і діяльності людини, істотно впливає на особливості становлення особистості цілому, сприяє ефективному перебігу процесів саморозвитку і самовдосконалення, є регулятором загальнолюдських і моральних цінностей. Водночас, цілісної концепції відповідальності на сьогодні не існує. На прикладі історико-психологічного дослідження життя та творчості Інокентія Гізеля було показано, що основою відповідальності є моральна свідомість та духовність. Єдність мотиваційно-сміслових і рефлексивно-оціночних компонентів забезпечать постійність прояву цієї якості.

Ключові слова: активність, відповідальність, воля, вчинок, гріх, духовність, моральна свідомість, особистість, розум, свобода, саморозвиток, совість.

Матласевич О.В. Психолого-историческое исследование ответственности в христианской психологии Иннокентия Гизеля

Ответственность является одним из важных качеств личности, которое не только проявляется в конкретной деятельности, но и служит внутренним условием организации жизни и деятельности человека, существенно влияет на особенности становления личности в целом, способствует эффективному процессу саморазвития и самоусовершенствования, является регулятором общечеловеческих и моральных ценностей. В то же время, целостной концепции ответственности на сегодня не существует. На примере историко-психологического исследования жизни и творчества Иннокентия Гизеля было показано, что основой ответственности является моральное сознание и духовность. Единство мотивационно-смысловых и рефлексивно-

оценочных компонентов обеспечат постоянство проявления этого качества.

Ключевые слова: активность, ответственность, воля, поступок, грех, духовность, моральное сознание, личность, ум, свобода, саморазвитие, совесть.

Matlasevych O. The historic-psychological research of responsibility in christian psychology of Innokenty Gyzel

Responsibility is one of the main features of a personality which is demonstrated not only in a peculiar activity, but rather serves as an internal condition of one's life organization that makes a great impact on the person's development. Moreover, it influences the efficacy of the process of self-development and self-improvement while relating to humane and moral values. However, it is worth mentioning that there is no general conception of responsibility existent nowadays. The historic-psychological research of the life and activity of the rectors of High schools in Ukraine in XVI-XVII centuries reveals that responsibility is based on moral consciousness and spirituality. The unity of motivational, meaningful, reflective and evaluative components guarantees the constancy of responsibility revelation.

Key words: activity, responsibility, will, did, sin, spirituality, moral consciousness, personality, wisdom, freedom, self-development, conscience.

Проблема відповідальності, її формування є однією з найбільш пріоритетних у сучасній психології особистості. Інтерес до цієї проблеми, як теоретичної, так і прикладної, сьогодні значно зростає через складність і багатогранність сучасного суспільства, зростання темпів його трансформації, оскільки вважається, що в таких умовах ефективно адаптуватися та продуктивно самореалізуватися може лише відповідальна особистість. Чисельні дослідження (К.А. Абульханова-Славська, К. Муздибаєв, А.Т. Панова, М.В. Савчин, В.О. Татенко, Т. Титаренко та ін.) показують, що відповідальність є однією із важливих властивостей особистості, яка не тільки проявляється у конкретній діяльності, але й слугує внутрішньою умовою організації життя і діяльності людини, істотно впливає на особливості становлення особистості цілому, сприяє ефективному перебігу процесів саморозвитку і самовдосконалення, є регулятором загальнолюдських і моральних цінностей. Водночас, цілісної концепції відповідальності на сьогодні не існує. Відкритими залишаються питання, пов'язані з вивченням психологічної структури відповідальності, її зв'язків з іншими властивостями особистості

тощо. На нашу думку, розробку та обґрунтування цілісної концепції відповідальності можуть оптимізувати історико-психологічні дослідження.

Метою цієї статті є проведення змістовного аналізу феномену відповідальності, виділення її критеріїв, факторів формування і розвитку, а також виявлення особистісних характеристик відповідальної особистості. Для досягнення поставленої мети ми опиралися на матеріали психолого-історичного дослідження відповідальності на прикладі життя і діяльності одного із ректорів Києво-Могилянського колегіуму Інокентія Гізеля.

Проблема відповідальності і відповідальної особистості у психології. Проблема відповідальності є об’єктом уваги багатьох наук: психології (К.А. Абульханова-Славська, 1995; К. Муздибаєв, 1983; М.В. Савчин, 1996, 2008; В.О. Татенко, 2004, Т. Титаренко, 2004 та ін.), філософії (С. Анісімов, М.М. Бахтин, 1986; Г.Л. Тульчинський, 1990 та ін.), соціології (Е. Мусаєв, 1988; В.Д. Пузанов, 1983; І.С. Шилова, 1990 та ін.), педагогіки (І. Бех; О.А. Петрухіна, 1985; Т.Я.Шихова, 1986; та ін.), юриспруденції (І. Анденес, 1979; М.І. Єникєєв, 1996 та ін.). У кожній із цих наук є своє бачення і підходи до розуміння відповідальності. Так, у юриспруденції розглядаються різні види юридичної відповідальності (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна), які здійснюються в певному порядку і мають свої особливості. Всі ці види об’єднує загальний компонент – необхідність нести якесь покарання. У філософській літературі відповідальність розглядається як поняття, що відображає об’єктивний, історично-конкретний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з погляду свідомого здійснення пред’явлених взаємних вимог [22]. Відповідальність як категорія етики характеризує особистість з погляду виконання нею моральних вимог, які висуває суспільство.

У психолого-педагогічних джерелах поняття “відповідальність” використовується при розгляді основних характеристик особистості: характеру – виховання відповідальності (О.В.Брушлинський, 1995); інтелекту – усвідомлення відповідальності (Я. Яноушек, 1989); спілкування, де розглядаються відповідальні стосунки (Л.І. Дементій, 1995; В.В. Знаков, 1993); смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості (М.В. Савчин, 1996). Деякі автори визначають почуття відповідальності як соціальну настанову особистості на добровільне прийняття необ-

хідних суспільних вимог і зобов'язань, схильність дотримуватися загальноприйнятих у певному суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки та готовність відповідати за свої дії (С.Анісімов, К.Муздибаєв, А.Ореховський). У наукових працях К.О. Абульханової-Славської, І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, Л. Колберга, Г.С. Костюка, Ж. Піаже, М.В. Савчина, Дж. Роттера, В. Франкла відповідальність розглядається як одна з генералізуючих якостей, як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, емоційного ставлення до обов'язку.

Відповідальність вивчається залежно від соціального статусу і діяльності суб'єктів (Т.Гаєва, Л.Коршунова, К.Муздибаєв та ін.). Тут виділяють різні види відповідальності: соціальна, громадянська, професійна тощо. Відповідальність можна брати на себе (В. Малахов, 1990; M.I. Lerner, G. Metthews, 1967; A.N. Maslow), переказувати (Р. Берне, 1986) і делегувати на інших (В.Ф. Сафин, 1986; К. Helkama, 1979 та ін.). У низці робіт говориться про дифузю відповідальності (В. Latane, I.M. Darley, 1968), про здатність приписувати її собі (Х. Хекхаузен, 1986; S.H. Schwartz, 1968), іншому (F.W. Irwin, 1971; M.I. Lerner, 1974; A. Medea, K. Tompson, 1974) або ситуації (L. Ross, 1977). Існують спроби уніфікувати відповідальність, привести її до певних кількісних параметрів: норми і міри відповідальності (С. Масгутова, 1987; E. Walster, 1966), частини відповідальності (A. Medea, K. Thompson, 1974).

Отже, як бачимо, у сучасній психології виділяється декілька напрямів вивчення відповідальності, між якими існує чимало суперечностей.

Розглянемо основні змістові характеристики відповідальності та виділемо основні фактори її формування та розвитку.

В історії західної психології відповідальність як психологічне поняття вперше ґрунтовно почало досліджуватися в рамках гуманістичної та когнітивної психології. Так, згідно з гуманістичною теорією А.Маслоу, саме самоактуалізація втілює повноцінний розвиток людини, який є нормативним і водночас адекватним її біологічній природі. Однак самоактуалізація – це завжди реальні вчинки, котрі виявляють особистісну активність та відповідальність. Здатність до своєчасного та оптимального життєвого вибору, на думку вченого, самовдосконалення – головна мета свідомого життя людини, в якій ідеальна модель особистості – це відповідальна людина, котра вільно робить свій вибір [9, с. 67].

З таким тлумаченням відповідальності як головної ознаки сформованої особистості повністю погоджується К.Роджерс [16]. Самовизначення, на його думку, – сутнісна ознака природи людини, тому кожен відповідальний за те, ким він є. Однією із складових відповідальності особистості К. Роджерс розглядає емпатію. Саме розвинена емпатія допомагає людині усвідомити себе повноцінною особистістю, здатною взяти на себе відповідальність за розв’язання власних проблем.

На думку Е. Фромма, відповідальність – це не нав’язаний із зовні обов’язок, а відповідь людини на звернене до неї прохання, котре вона переживає як власну проблему. Тому не випадково відповідальність та відповідь, на його думку, мають однаковий корінь. Відповідальність у прямому значенні цього слова – цілком добровільний акт, це – відповідь людини на потреби іншої, виражені або не виражені. Бути “відповідальним” – значить бути вільним і готовим відповісти [23].

В. Франкл, зазначаючи те, що людина живе у трьох вимірах: соматичному, психічному й духовному, найважливішими “екзистенціалами людського існування” вважав духовність, свободу й відповідальність. Він підкреслював, що свобода людини міститься в її здібності підійматися над власною обумовленістю. Саме “духовна особистість приймає рішення про духовний характер”, вирішуючи сама за себе, людина формує свою долю й себе як особистість. В. Франкл, визнаючи людину вільною, визнає її у той же час відповідальною, що орієнтується на сенс та спрямовується до цінностей [13]. Екзистенційний аналіз В. Франкла зорієнтований на те, щоб допомогти людині в усвідомленні нею існування як відповідальності, проте він принципово утримується від відповіді на питання щодо того, перед ким та за що конкретно особистість повинна відчувати відповідальність. Доцільно відмітити, що проблема свободи перетинається з проблемою відповідальності остільки, оскільки свобода без відповідальності перетворюється на свавілля. Проблема свободи через відповідальність породжує проблему вибору, котра, на думку екзистенціалістів, супроводжує людину до кінця життя.

У контексті вище зазначеного слід згадати ідеї особистісного саморозвитку І. Ялома, котрий поєднував цей процес з поняттям свободи та пов’язаною з нею відповідальністю. В уявленнях ученого “усвідомлювати відповідальність – означає усвідомлювати

творення самим собою власного “Я”, власної долі, власних життєвих неприємностей, власних почуттів та власних страждань, якщо вони мають місце” [13, с.28]. За визначенням І. Ялома, відповідальність нерозривно пов’язана зі свободою: якщо індивід не вільний конституювати світ у будь-який можливий спосіб, то концепція відповідальності не має сенсу.

Отже, у гуманістичній парадигмі відповідальність нерозривно пов’язана зі свободою вибору (В. Франкл, І. Ялом) і розглядається як вияв самостійності у реальних вчинках (А. Маслоу, К.Роджерс); як відповідь людини на звернене до неї прохання (Е. Фромм).

Важливими щодо психологічного осмислення відповідальності є підходи когнітивної психології, передусім теорія Дж. Роттера про локус контролю, який узагальнено відображає очікування того, якою мірою люди контролюють і як оцінюють власні дії та перебіг життя. Учений, вживаючи поняття “відповідальність”, досліджує явище, котре описується ним як властивість інтернальності особистості (схильність приписувати відповідальність за все внутрішнім чинникам – своїй поведінці, характеру, здібностям), яка протистоїть екстернальності (схильність приписувати відповідальність за все зовнішнім чинникам – іншим людям, долі або випадковості). Залежно від домінуючого локусу контролю говорять про два типи відповідальності. Відповідальність першого типу – це той випадок, коли особистість вважає відповідальною за все, що відбувається з нею, саму себе. Відповідальність другого типу пов’язана із ситуацією, коли людина схильна вважати відповідальними за все інших людей (батьків, учителів, колег, знайомих) або зовнішні обставини, ситуації [7]. Цікаво відзначити, що мовою життєвських понять другий тип відповідальності позначається як безвідповідальність.

Однак Дж.Роттер наголошує, що локус контролю не варто розглядати як континуум, який має на одному боці виражену “екстернальність”, а на іншому – “інтернальність”; переконання людей розташовані між ними, здебільшого посередині. Це означає, що окремі з нас дуже екстернальні, окремі вкрай інтернальні, але більшість знаходиться між двома полюсами.

Багато зарубіжних прикладних досліджень присвячено атрибуції відповідальності – приписуванню тим чи іншим чинникам відповідальності за наслідки певних подій. Теорію атрибуції запропонував Ф. Хайдер, коли помітив, що люди зазвичай припи-

сують поведінку інших людей або внутрішнім характеристикам (диспозиціям), або зовнішнім ситуаціям. Поняття атрибуції відповідальності близьке за змістом до поняття локусу контролю, але, на відміну від нього, стосується не стільки власних дій, скільки дій інших людей, які оцінюються з позиції стороннього спостерігача [10, с.740].

Відповідальність також визначається як моральна риса людини і якість, яка концентрує в собі усвідомлений особистістю обов'язок. Зокрема, Ж. Піаже розробив концепцію відповідальної поведінки особистості, в якій на першій стадії виявляється “об’єктивна” відповідальність, а на вищій – “суб’єктивна”. На першій стадії (7–11 років) ступінь покарання, тобто міру відповідальності, діти пов’язують із величиною нанесеного збитку, майже відкидаючи при цьому мотиви, за яких стався нанесений збиток (це пов’язується з недостатнім життєвим досвідом та відсутністю причинного аналізу). До 12 років у підлітка формується суб’єктивна відповідальність, коли вже враховуються наміри і мотиви, які спонукають суб’єкта до певної лінії поведінки [14].

Отже, у когнітивній психології відповідальність досить тісно пов’язана з такою психологічною характеристикою особистості, як самоконтроль (Дж. Роттер, Ф. Хайдер) та моральна самосвідомість (Ж. Піаже, Л. Колберг).

У нашій країні ґрунтовне вивчення відповідальності уперше було реалізовано М.В. Савчиним. Ученим було проаналізовано взаємозв’язок цієї якості з такими особистісними утвореннями, як спонукальна сфера та самосвідомість, відзначено роль неусвідомлюваного у відповідальній поведінці індивіда. Саме ним охарактеризовано когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий компоненти відповідальності та виділено її психологічні механізми (емоційне переключення, мотиваційне опосередкування, конкретні механізми прийняття особистістю обов’язку тощо). На думку М.В. Савчина, для функціонування відповідальності важливе значення мають **моральні конструкти свідомості** як специфічні засоби моральної інтерпретації реальності, через призму котрих суб’єкт сприймає дійсність і себе у ній, а також свобода, яка є основною умовою відповідального життя людини [17].

Низка сучасних українських дослідників (І.С. Булах, 2004; Т.О. Вольфовська, 2003; Л.А. Лепіхова, 2004; В.О. Татенко, 2004) уважає, що повноцінна відповідальність притаманна насамперед со-

ціально зрілій особистості [2; 3; 8; 9; 20]. Однак, разом з тим, учені зазначають, що соціальна зрілість може сформуватися лише в адекватній діяльності. Сьогодні не є дискусійним питання про те, що будь-яка людина (більшою чи меншою мірою) потребує прояву поваги оточуючих до власної особистості, отримання соціального схвалення своєї поведінки і діяльності. Блокування реалізації цієї потреби веде до фрустрації особистості, є очевидним фактором дистресу і гальмує розвиток особистісної зрілості. Так, Л.Лепіхова зазначає, що “важливою особливістю соціально-психологічної компетентності є її позитивний вплив на всіх учасників взаємодії через формування в них соціальної настанови на успіх, який підтверджується у справах, підвищення їхньої самооцінки, позитивної Я-концепції, зростання соціальних домагань та впевненість у своїх здібностях. Останні відкривають людині ширші горизонти життєвих виборів, кар’єрного зростання, підвищують соціальний статус – і все це закріплює в соціально-психічній структурі особистості риси переможця, сприяє формуванню зрілої особистості, яка свідомо бере на себе відповідальність за творче життєздійснення” [8, с.80-81].

У цьому контексті важливо відзначити, що існують деякі відмінності між соціальною та особистісною зрілістю. Розмірковуючи про відмінність особистісної зрілості від соціальної, О.Штепа наголошує на тому, “що остання передбачає відповідність самопрезентації та поведінки людини вимогам та очікуванням суспільства, відповідальне виконання нею соціальних ролей, під яким розуміється дотримання певного сценарію виконання кожної ролі. Змістом же особистісної зрілості є відповідальна побудова власної ролі відповідно до загальних моральних принципів та особистісної місії. Людина, яка набула соціальної зрілості впродовж першого етапу соціалізації (період становлення дитини) у продуктивному розвиваючому середовищі, є потенційно готовою під час другого етапу (що пов’язаний з саморозвитком дорослого) виявити риси особистісної зрілості. Результатом трансформації і змістом особистісної зрілості є відповідальна побудова людиною власної концепції життя” [26, с.28].

В.І. Сперанський, досліджуючи соціальну відповідальність, пропонує визначити її рівні відповідно до життєвої позиції особистості. У цьому зв’язку він виділяє 5 рівнів відповідальності. На першому (низькому) рівні життєвої позиції відповідальність осо-

бистості виявляється як санкція, а основним мотивом здійснення дій є прагнення уникнути відповідальності. На другому рівні спонукальним мотивом є “дотримання норм і правил, прихильність до оточуючих” (обов’язок). Наявність цього мотиву свідчить про сформованість відповідальності. На цьому етапі відбувається перехід від об’єктивної відповідальності до суб’єктивної. Особистість починає брати до уваги мотиви “неправильного вчинку” і умови, які спонукали його здійснити. На третьому рівні відбувається переростання почуття відповідальності у відповідальність соціальну. Четвертий рівень характеризується насамперед високорозвинутою професійною відповідальністю, яка реалізується у трудовій діяльності. І, нарешті, п’ятий рівень дозволяє соціально зрілій особистості чітко займати громадянську позицію у трудовій та суспільній діяльності [18].

Отже, проаналізовані вище дослідження підтверджують **загальну лінію розвитку відповідальності**, описану ще лєнінградським психологом К. Муздибаєвим, за яким розвиток відповідальності характеризується зміною її інстанції: від відповідальності перед дорослими до її інтеріоризації, коли совість стає основним регулятором поведінки; від колективної до індивідуальної; від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної); перехід відповідальності від ретроспективного плану до перспективного (відповідальність не тільки за минуле, але й за майбутнє) [12, с. 114–183].

Формування відповідальності прямо пов’язане з наданням людині **свободи у прийнятті рішення** (Т. Титаренко, Г.О. Балл). Безумовно, питання про ступінь свободи повинне вирішуватися з урахуванням вікових та інших конкретних особливостей та обставин. Але сам принцип залишається незаперечним. Формування відповідальності іде паралельно з розвитком автономності особистості і забезпечення свободи прийняття рішення відносно самого себе. Часто ми хочемо навчити людину плавати, але при цьому через страх небезпеки не пускаємо її у воду. На жаль, така практика є досить поширеною у нашому суспільстві та нашій системі освіти. Дослідження показують [7], що дисциплінованість учня більше цінується педагогами, ніж його самостійність.

Вивчаючи феномен вибору в контексті соціальної поведінки, Г.Балл вважає, що “очевидною є необхідність достатньої компетенції і відповідальності особи у прийнятті та здійсненні страте-

гічного життєвого рішення (включно з потрібними при цьому актами вибору) і в подальшій діяльності, спрямованій на реалізацію відкритих цим рішенням можливостей” [1, С. 6]. Відповідальність, яку суб’єкт має виявити при здійсненні актів вибору, на думку дослідника істотно залежить від типу виконуваної діяльності. “Якщо предмет діяльності перебуває у просторі моделей (побудованих чи то в ідеальному плані, чи в рамках добре контрольованої ділянки матеріального буття), – умови для трансцендування вибору є сприятливішими; крім того, суб’єкт часто у змозі повернутися до вибору, який виявився хибним, і замінити його на кращий. Якщо ж предмет діяльності занурений у простір реального життя, питома вага актів вибору є вищою. Оскільки: а) доводиться більше рахуватися з нормативною “решіткою”; б) суб’єктові бракує часу на винайдення нестандартних розв’язків, і тому він частіше змушений обмежуватися вибором з відомих альтернатив. У просторі реального життя кожний акт вибору є більш відповідальним, бо “переграти” його тут неможливо. У кращому випадку вдається виправити більшою чи меншою мірою його негативні наслідки” [1, с.12].

Багато науковців пропонують використання категорії **суб’єктності** для вивчення феномену відповідальності (М.Т. Дригус, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та інші). За визначенням В.О. Татенка, онтологічний імператив “бути суб’єктом” є загальнолюдським вираженням суверенності дійсної людини, вільної і водночас персонально відповідальної перед собою й іншими за результати своїх діянь, із самого початку “винної” за все, що з нею відбувається і від неї залежить. Автор вважає, що “дитина із самого початку прагне (і змушена) зайняти позицію суб’єкта, котрий протистоїть своєму існуванню як об’єкта. Це і є основне протиріччя, що провокує наступний саморозвиток суб’єкта психічної активності як інстанції, котра сама відповідає перед собою за своє життєреалізування й існування своєї психіки” [20, с.15]. Важлива роль у процесі становлення та розвитку суб’єктності відводиться рефлексії та соціальній практиці [21].

Відомий вітчизняний дослідник відповідальності М.В. Савчин також вважає, що “основним способом розвитку зрілого індивіда як суб’єкта психічної активності стає вчинок – індивідуально і соціально відповідальний творчий акт свідомої сутнісної самоактуалізації людини. Саме в екзистенційному переживанні необхідності “втління” сутнісного в собі, у покладанні на себе повної відпові-

дальності за самоздійснення і реалізацію відповідального переживання у вчинку починає стверджувати себе зріла суб’єктність” [17, с.26]. Сама суб’єктність зростає за рахунок відповідальності. Бути суб’єктом відповідальної поведінки – це, насамперед, означає надавати особистісного смислу загальнолюдським і конкретно-історичним вартостям, певним обов’язкам і завданням тощо [17].

Отже, у вітчизняній психології відповідальність розглядається як поняття, що відображає особливе соціальне та моральне ставлення особистості до суспільства, котре тісно пов’язане зі свободою, як загальною категорією (І.С. Булах, М.В. Савчин) та свободою вибору (Г.О. Балл, Т. Титаренко). Передумовою розвитку відповідальності є соціальна зрілість (І.С. Булах, Л.А. Лепіхова), суб’єктність (В.О. Татенко) та духовність (М.Й. Боришевський, І.Д. Пасічник, М.В. Савчин).

Ми підтримуємо думку низки сучасних учених (М.Й. Боришевський, І.Д. Пасічник, М.В. Савчин та ін.) про те, що відповідальність нерозривно пов’язана з **духовністю** особистості. Духовний розвиток особистості містить у собі засвоєння і прийняття загальнолюдських цінностей, і перш за все, таких, як істина, любов, обов’язок; реалізацію цінностей у повсякденному житті, а також розвиток здатності чути, вести діалог, “прислухатися до голосу совісті”, до “вищого Я” особистості, формувати позитивний характер [15].

Одним із джерел вирішення багатьох завдань сучасної психології є звернення до історичних цінностей матеріальної і духовної культури народу, тобто до особливостей його менталітету, традицій, звичаїв, норм та моральних орієнтирів життя. Це, на нашу думку, сприятиме глибшому розумінню закономірностей історіогенезу психіки, а у даному випадку – допоможе дати відповідь на запитання про умови та фактори формування відповідальності. Все більше дослідників, серед яких і сучасний американський психолог Д.К. Саймонтон, переконані, що необхідно вивчати “видатних діячів культури і політики, оскільки вони демонструють виключні якості, такі як креативність, здоровий глузд, мудрість, духовність тощо” [27].

Методологія та методика дослідження. Вивчення відповідальної особистості минулого вимагає особливої методології дослідження. Сьогодні в історичній психології використовуються герменевтичні, автобіографічні та інші технології експлікації пси-

хологічної реальності минулого. Для цього дослідник апелює до історичних джерел: архівних документів, листів і, найголовніше – до продуктів творчої діяльності.

Основними методами, які ми використовували у цьому дослідженні були наступні: процедура психолого-історичної реконструкції, операціоналізована колективом співробітників лабораторії історії психології та історичної психології Інституту психології РАН, психолого-біографічний аналіз, психолого-герменевтичний аналіз та контент-аналіз.

Процедура психолого-історичної реконструкції здійснювалася нами у 4 основні етапи (блоки). На першому етапі було сформульовано психологічну проблему (дослідження відповідальності). На другому етапі здійснювалося поглиблене вивчення і обґрунтування найбільш операціоналізованої теоретичної моделі обраної проблеми. Теоретична модель слугує концептуальною рамкою, накладення якої на вміщений у джерелах матеріал дозволяє вичленити відповідну інформацію, провести її змістовий аналіз та інтерпретацію. Третій етап психолого-історичної реконструкції включає виділення і обґрунтування джерел відповідно до поставленої проблеми і заданої теоретичної моделі. І, нарешті, четвертий етап являє собою аналіз і реконструкцію відібраних джерел [11]. Кожен блок має конкретні змістово-функціональні характеристики і взаємодіє з іншими елементами загальної структури психолого-історичної реконструкції.

Психолого-біографічний аналіз спрямований на вивчення життєвого шляху особистості і охоплює наступні одиниці аналізу: особливості історичної епохи, соціального середовища, яке впливало на формування певної якості; найближче оточення, кризові моменти в житті особистості, як джерело кристалізації її цінностей та ідеалів; діяльність особистості і продукти діяльності. Ці одиниці аналізу виділяються з метою відтворення картини минулого і визначення факторів формування різних аспектів особистості (у даному випадку – відповідальності). В якості джерел використовувалися біографії, складені різними авторами, а також історичні матеріали, які відображали особливості епохи.

Психолого-герменевтичний аналіз писемних пам'яток дозволяє зрозуміти та проінтерпретувати реальність, у тому числі психічну реальність людини, її особистий досвід, що зафіксований у різного роду текстах [25].

Метод *контент-аналізу* використовувався для ілюстрації життєвих смислів, ціннісних орієнтацій, переживань відповідальної особистості, які знайшли вираження в її творчості.

Для дослідження відповідальності в історичному контексті ми обрали одного із ректорів Києво-Могилянського колегіуму, оскільки за родом своєї діяльності, а також за історичними даними (оцінкою та відгуками сучасників та істориків) йому була властива така якість як відповідальність. Реконструкція його життя та діяльності дасть можливість нам визначити умови та чинники розвитку відповідальності, виявити її основні компоненти. Одержані результати можна використати для побудови цілісної концепції та моделі розвитку відповідальності.

Вибір історичного періоду – XVII століття – зумовлюється тим, що: 1) як відомо, цей період характеризується в історії як період Відродження або Ренесансу, який демонструє широку амплітуду наукової психологічної думки; 2) з кінця XVI століття в Україні починається якісно новий етап розвитку духовної культури. Він визначається становленням нової ментальності, нових національних і культурних традицій, а також створенням перших вищих навчальних закладів, які покликані були поширювати освіту та збільшувати кількість високоосвічених людей. Це потребувало від їхніх фундаторів та ректорів не лише ініціативності і завзятості, а й неабиякої відповідальності перед суспільством, своїм народом.

Короткий екскурс до епохи Відродження в культурному розвитку Європи та України дозволить відтворити та зрозуміти процеси духовного розвитку і становлення української національної культури. Особливості розвитку української культури наприкінці XVI – початку XVII ст. визначалися надзвичайно складною політичною ситуацією на землях України. Роз’єднання і поділ українських земель між Литвою, Польщею, Угорщиною, спустошливі напади татарських орд, Люблінська унія (1569 р.) призвели до узаконення національного, соціального та політичного гніту мови й віри. З боку українських селян це викликало масовий протест. До боротьби включилися міщани і подекуди аристократія, духовенство, які стали на захист культури та віри. Цей глибинний супротив українського суспільства XVI – XVII століття ознаменував формування національної самосвідомості, перетворення українського народу в українську націю.

Після Люблінської унії традиційна освіта в Україні почала занепадати. Зростала роль латинських шкіл, католицьких навчаль-

них закладів, які були здебільшого закриті для православних. Значним виявом національно-культурного відродження в Україні стало заснування князем Костянтином Острозьким (1526 – 1608) першого навчально-наукового закладу на Сході Європи – Острозької слов'яно-греко-латинської академії (1576 р.). Виходячи з тенденції об'єднати східну і західну традиції, К. Острозький висунув ідею “священної трійці” мов: грецької, латинської, церковнослов'янської, відмовившись від гебрійської (єврейської). Діяльність Острозької академії була спрямована передусім на прилучення молоді до православної віри, збереження національної мови, культури. До Острозької академії спочатку князь запросив викладачами (дидаскалами) греків та інших високоосвічених іноземців, серед яких були представники різних світоглядів: протестанти, католики і православні. Згодом тут стали викладати найобдарованіші українські учені. На початку XVII ст. після смерті Костянтина Острозького (1608) Острозька академія поступово занепала, однак відіграла значну роль у розвитку вітчизняної науки й освіти. Дослідники припускають, що її структура і навчальні програми стали основою для статуту Львівської братської школи.

У 1631 р. у Києві виникла Лаврська школа, засновником якої був архимандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила. У 1632 р. Лаврська школа була об'єднана з Братською і діяла під назвою Києво-братська колегія, яка 1701 року дістала назву академії. Вона вважається єдиною з усіх братських шкіл, що досягла ступеня вищої школи і за рівнем навчання не поступалася західноєвропейським університетам. Згодом на честь її засновника – видатного просвітителя і гуманіста Петра Могили – колегію почали називати Києво-Могилянською. Незважаючи на проблеми й труднощі, Києво-Могилянська колегія була найпрестижнішим вищим навчальним закладом на східнослов'янських землях. Першим ректором Києво-братського колегіуму став Ісайя Трохимович-Козловський, який обіймав цю посаду впродовж шести років (1632-1638). Як викладач філософії не залишив по собі відповідної спадщини, яка могла б кинути світло на його філософські, відповідно і психологічні погляди. Три наступних ректори колегіуму, зокрема, Софроній Почаський (1638-1640), Леонтій Бронкевич (1640 та Ігнатій Оксенович-Старушич (1640-1642) спеціальних праць філософсько-психологічного характеру у своєму творчому спадку не залишили [24]. У період від 1642 до 1646 рр. на посаді ректора Києво-Мо-

гилянського колегіуму перебував професор риторики Кононович-Горбацький, який залишив після себе декілька праць, однак рукопис, що містив у собі окремих розділ про душу (*Tractatus de anima*), на жаль втрачений [19]. У 1646 році ректором Києво-Могилянської колегії був обраний учень Горбацького, автор першого в Україні систематичного курсу з психології **Інокентій Гізель** (1600 – 1683). Всупереч несприятливим для навчання обставинам, що склалися через війну, І. Гізель намагався утримати колегіум на плаву [5, с.21]. Він був першим на східнослов'янських теренах православним мислителем, який в основу морального вчення поклав не тільки релігійні приписи, а й реальні обставини земного життя людини, яка не була принесена в жертву “отвлеченной идее религиозно-нравственного долга”. Тому іншою постаттю, обраною для нашого дослідження став саме він.

Результати психолого-історичного дослідження відповідальності.

Інокентій Гізель (бл.1600 – 18 (28) листопада 1683) – один з найосвіченіших людей в Україні XVII століття, український православний діяч, учений-богослов, філософ, історик; вихованець і соратник Петра Могили у справі розбудови української Церкви, один із перших ректорів Києво-Могилянського колегіуму. Згідно з усталеними поглядами, походив із пруської протестантської родини, проте згодом перейшов у православ'я. Закінчив Києво-Могилянську колегію, згодом деякий час навчався за кордоном (ймовірно Німеччина, Англія). В Києво-Могилянському колегіумі Гізель читав курс філософії, опікувався роботою Лаврської друкарні. В очах сучасників, як зазначає Л. Довга [5, с. 24], він був безумовним авторитетом і в моральному, і в освітньому планах. Петро Могила вважав Інокентія одним із можливих своїх наступників, назвавши його перед смертю “благодійником і покровителем київських шкіл” [4, с.14]. І. Гізель є автором 4 творів, серед яких найбільш відомим є богословський трактат “*Мир з Богом людині*” (1669), який ми використали у своєму дослідженні для аналізу відповідальності.

Твір “Мир з Богом людині” є своєрідним порадищем для священиків і мирян, в якому знаходимо детальні переліки гріхів, а також розгляд різних життєвих ситуацій і причин, котрі можуть впливати на оцінку того чи того вчинку.

Визнавши, що людина, хоч і схильна до переступів і помилок, все ж таки грішить не кожним помислом, словом і вчинком,

І. Гізель підкреслював, що саме Церква покликана сформувати у людей розуміння своїх дій та вчинків, аби в подальшому людина могла нести відповідальність за них. Автор з'ясовує, що таке гріх та чому і як людина грішить. На його думку, гріх – це ушкодження волі, *неправильний вибір*, одного разу здійснений Адамом і після того постійно повторюваний людьми на Землі. Втім, вибір перших людей, котрі спокусившись, схилилися до зла, падає на людство тільки як потенційна схильність, а не як необхідність. Первородний гріх повністю змивається таїнством хрещення, і жоден християнин не несе за нього особистої відповідальності.

Кожна людина у власному житті власною волею щоразу робить новий власний вибір, який може бути і добрим, і злим. Саме тому люди несуть персональну *відповідальність за свій зроблений вибір*. Втім, для того, щоб позбутися гріха, людина так само керується вільною волею, як і у випадку його здійснення. Головне місце у цьому процесі Гізель відводить людській волі, совісті і усвідомленню значення власних дій [4].

В Гізелевому трактуванні гріха значною мірою присутній соціальний момент і усвідомлення того, що людина є дуже залежною від обставин земного життя. Він перераховує шість причин, коли смертний гріх може стати прощенням, а саме: “неможеліе”, “невіддніе”, “скудост разсужденія”, “вина благословная”, “разршеніе” та “нужда”. Полегшує відповідальність за гріх *незнання* обставин або можливих наслідків певного вчинку, що призводить до хибної оцінки ситуації та прийняття неправильного рішення (коли благі наміри призводять до плачевних наслідків). В певних ситуаціях полегшити відповідальність можуть і зовнішні обставини, зокрема, коли заповідь Божа порушується не від власної інтенції, а з примусу, коли власною волею і сумлінням людина опирається вчинкам, які її змушують здійснювати [6].

Найважчими гріхами у праці І. Гізеля називаються гріхи проти основних християнських цінностей – віри, надії та любові, тому що вони призводять до внутрішнього зламу людини, що не залишає в її душі місця для Божої ласки і світла, тим самим позбавляючи її дійсної опори в житті.

Отже, з вище зазначеного можна виокремити два головні чинники формування відповідальності – *розуміння*, як наслідок глибокого *осмислення* запропонованих норм та правил, а також *власна активність*, як *свобода вибору*.

Головним механізмом здійснення вибору у концепції І. Гізеля виступає *совість, як незалежне судження*. Совість, на думку І. Гізеля, може бути різною, тому й відповідальність людини теж різна. Найкращою на його думку, є так звана “мирна” совість, яка вміє розрізнити добро і зло згідно з “законом природним” та “заповідями Божими”. Людям з такою совістю властиве відчуття внутрішнього спокою і гармонії, вони судять розважливо та завжди перебувають у “мирі” з Богом і з собою. Найгіршою є совість “ложная и блудящая”. Подаючи волі спотворене бачення того, чого слід прагнути, а від чого потрібно утримуватися, облудне сумління викликає воління до суспільно злого як доброго-для-себе. Такі люди здебільшого не сумніваються у власному виборі, тому що навіть не роздумують про нього. Вони взагалі не схильні до каяття, і живуть на власний розсуд, без Божої милості. Люди з таким сумлінням сприймаються як антисоціальні особи, які порушуючи встановлений правопорядок, руйнують “спільне благо”.

Отже, як бачимо, в концепції І. Гізеля *соціальна відповідальність тісно пов'язана із відповідальністю перед Богом*. Не виконуючи і не роздумуючи над “законами Божими”, людина не схильна роздумувати і над земними.

Гізель описує ще три проміжних типи совісті, одним з яких є так звана, “сумнівна” совість, яка полягає в тому, що людина, надмірно остерегаючись гріха, стає пасивною, тобто нездатною зробити найменший вибір, оскільки він потребує належної моральної оцінки варіантів вибору. В результаті людина відмовляється від будь-якої дії, що іноді є гріхом. Найважчим виглядає життя у людей, яким випала совість “смущаема”, тобто така, котра в усьому сумніваючись і скрізь вбачаючи дії демонських сил, повністю паралізує волю і розум, не дозволяючи їм діяти. Такі “хвороби сумління” І. Гізель пропонує лікувати такими заходами: 1) *пообіцяти перед Богом* і всіма святими у подальшому утриманні, наскільки можливо, від гріхів та прагнути з Божою поміччю добре жити; 2) всі справи свої починати з “разсужденієм”; 3) час від часу згадуючи собі цю обіцянку, доводити початі справи до кінця. І насамкінець Гізель вказує найефективніший засіб до будь-якого зцілення – молитву.

Така характеристика типів совісті ще раз підкреслює значення *активності та роздумів* (рефлексії) у формуванні відповідальності. Також прослідковується тут і *логіка її розвитку*: спочатку фор-

мується відповідальність перед Богом, потім – перед людьми, а ще пізніше – перед совістю, тобто перед самим собою.

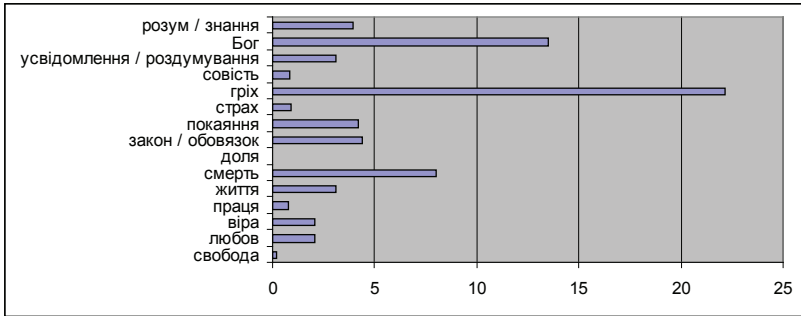
Отже, узагальнивши результати психолого-герменевтичного аналізу твору Інокентія Гізеля “Мир з Богом людини”, можна зробити наступні висновки. Відповідальність як явище, має дві сторони: зовнішню – дотримання моральних норм, виконання закону Божого, праця; та внутрішню – совість. Необхідною умовою формування відповідальності є активність, проявом якої є роздумування (рефлексія), прийняття рішення в ситуації вибору, моральне самовдосконалення та самоствердження, яке розуміється у зазначених концепціях як праця на благо свого народу. Відповідальність проявляється саме в момент вибору. В основі здійснення “розумного” вибору лежить поєднання волі та розуму (за І. Гізелем). В разі відсутності єдності між ними дії стають нерозумними, а людина втрачає свободу вибору. Відповідальність перед Богом є первинною по відношенню до інших її видів.

Наступним етапом нашого дослідження було здійснення контент-аналізу вище зазначеного твору Інокентія Гізеля для ілюстрації його життєвих смислів, ціннісних орієнтацій та переживань. На нашу думку, це допоможе виявити та конкретизувати основні компоненти та умови формування відповідальної особистості. Для його проведення на основі аналізу основних теоретичних положень сучасної психології відповідальності були виділені наступні смислові конструкти (поняття): свобода, любов, віра, праця, життя, смерть, доля, закон / обов’язок, покаєння, страх, гріх, совість, усвідомлення / роздумування, Бог, розум / знання. Ці смислові конструкти (поняття) піддавалися експертній оцінці фахівцями в галузі психології відповідальності, яка підтвердила достатню аргументованість цього вибору. Далі було підраховано загальну кількість повторюваності кожного конкретного поняття. Твір оброблявся нами повністю.

Емпіричний розподіл частот появи слів і виразів, що стосуються відповідальності подано на рис. 1.

Як видно з рис. 1, основними цінностями для І. Гізеля є Бог, розум / знання, виконання закону (обов’язку) та покаєння. Звідси можемо зробити висновок, що визначені нами на основі психолого-герменевтичного аналізу компоненти відповідальності цілком відповідають даним показникам. Цікавим, на наш погляд, є розподіл цінностей та переживань за шкалами “гріх” (ця шкала є до-

мінуючою в розподілі) та “смерть”, показники якої також є достатньо високими. На нашу думку, це пояснюється самим розумінням І. Гізелем поняття гріха.

**Рис. 1. Емпіричний розподіл частоти повторюваності
вибраних смислових конструкцій у творі І. Гізеля
“Мир з Богом людині”**

За визначенням І. Гізеля, гріх – це неправильний вибір, за який людина повинна нести відповідальність. Звідси припускаємо, що усвідомлення та розуміння суті різних гріхів дійсно було важливим у житті ученого, про що він власне і писав у своїй праці. Що стосується високих показників за шкалою “смерть”, то, проінтерпретувавши її у поєднанні з іншими шкалами (зокрема, шкала “страх” з відносно невисоким показником), стає зрозуміло, що швидше за все це не пов’язано зі страхом смерті, а найбільш імовірно, з важливістю усвідомлення самого факту людської смертності, що у подальшому приводить до більш усвідомленого та відповідального життя.

Висновки. На прикладі історико-психологічного дослідження життя та творчості Інокентія Гізеля було показано, що основою відповідальності є моральна свідомість та духовність, у формуванні якої ключову роль виконує релігійна віра; основними чинниками розвитку відповідальності є активність та роздуми (рефлексія); відповідальність перед Богом є первинною по відношенню до інших її форм.

Проблема відповідальності потребує свого подальшого детального вивчення, а життя та творчість відомих історичних постатей можуть слугувати одним із джерел, які дозволяють підійти ближче до розуміння даного феномену.

Список використаної літератури та джерел:

1. Балл Г.О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки / Г.О. Балл // Соціальна психологія. – 2005. – №1(9). – С.13.
2. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків / І.С. Булах/: Дис. д. психол. н. – К., 2004. – 368 с.
3. Вольфовська Т.О. Визначення рівня сформованості інтерактивних умінь особистості на етапах соціалізації / Т.О. Вольфовська // Педагогіка і психологія. – 2003. – №3-4. – С.141-148
4. Гізель І. Вибрані твори в 3-ох томах / І. Гізель. – Київ-Львів: Видавництво “Свічадо”, 2012. – Т. 1. – 623 с.
5. Довга Лариса. Передмова від упорядника / Л. Довга // Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-ох томах. – Київ-Львів: Свічадо, 2012. Т. 1. – С. 9-41.
6. Довга Л.М. Вчення Інокентія Гізеля про сумління та природу вчинків / Л.М. Довга // Гуманітарні студії. – Вип. 7. – КНУ ім. Т. Г. Шевченка – Київ, 2010. – С. 18-25.
7. Крылов А.А. Психология: [учебник] / А.А. Крылов. – М., 2012. – 752 с.
8. Лепіхова Л.А. Значення соціально-психологічної компетентності в реалізації життєвих домагань / Л.А. Лепіхова // Педагогіка і психологія. – 2004. – №3. – С.77-85.
9. Ложкін Г., Лазарко О. Поняття відповідальності в історико-філософському психологічному дискурсі / Г. Ложкін, О. Лазарко // Психологія і суспільство. – 2003. – №4. – С.61-71.
10. Майерс Д. Психология / Д. Майерс. – Мн.: Попурри, 2001. – 848 с.
11. Матласевич О.В. Можливості вивчення психології минулого методом психолого-історичної реконструкції / О.В. Матласевич // Міжнародна інтернет-конференція “Сучасні дослідження когнітивної психології”: Матеріали конференції. – Острого: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2012. – Випуск 1. – 212 с. – С. 16 – 19.
12. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.
13. Низовских Н.А. Человек как автор самого себя: психосемантическое исследование жизненных принципов в структуре саморазвивающейся личности / Низовских Н.А. – М.: Смысл, 2007. – 255 с.
14. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. – М.-Л.: Учпедгиз, 1932. – 412 с.
15. Психологія на перетині тисячоліть // Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань. – К., 1999. – С. 458.
16. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М.: “Прогресс”, 1994.

17. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія] / Савчин М.В. – Івано-Франковськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
18. Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Г. Смотрицький // Пам'ятки української мови XVI століття. – Житомир, 2005. – 121 с.
19. Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. – К., 1982. – 346 с.
20. Татенко В.О. Про екологічний генезис у Е.Гуссерля та проблему суб'єктивних перетворень психіки в онтогенезі / В.О. Татенко // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С.13-36
21. Татенко В. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.Татенко // Соціальна психологія – 2006. – №1 (15). – С. 3-13.
22. Философский словарь / [под ред. И.Т. Фролова]. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
23. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Мн.: Харвест, 2003. – 384 с.
24. Хижняк З.І. Ректори Києво-Могилянської академії 1615-1817 рр./ З.І. Хижняк. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. – 189 с.
25. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація особистого досвіду у контексті психологічної герменевтики / Н.В. Чепелева // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Вип. 12 “Сучасні дослідження когнітивної психології”. – Острог, 2009. – С. 8 – 22.
26. Штепа О.С. Пропріум зрілої особистості [Текст] / О.С. Штепа // Практична психологія та соціальна робота : Науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2004. - № 2. – С. 26-35.
27. Simonton D.K. Qualitative and Quantitative Analyses of Historical Data // Annual Review of Psychology. V. 54. P. 617 – 640